

## **ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА ДІЄСЛІВ НЕКОНТРОЛЬОВАНОЇ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Овчиннікова І. І. Лексико-семантична група дієслів неконтрольованої дії в українській мові.

У статті здійснено аналіз лексико-семантичної групи дієслів неконтрольованої дії в сучасній українській мові; встановлено її семантичні ознаки; описано парадигматичні й синтагматичні властивості дієслів із семою «неконтрольованість».

*Ключові слова:* лексико-семантична група, дієслово, дія, значення, неконтрольованість, парадигма.

Овчинникова И. И. Лексико-семантическая группа глаголов неконтролируемого действия в украинском языке.

В статье представлен анализ лексико-семантической группы глаголов неконтролируемого действия в современном украинском языке; установлены ее семантические признаки; описаны парадигматические и синтагматические свойства глаголов с семой «неконтролируемость».

*Ключевые слова:* лексико-семантическая группа, глагол, действие, значение, неконтролируемость, парадигма.

Ovchynnikova I. I. The lexical-semantic group of verbs of uncontrolled action in Ukrainian.

The analysis of lexical - semantic group of verbs of uncontrolled action is carried out in modern Ukrainian in the article; it is defined its semantic signs; paradigm and syntagmatical properties of verbs are described with sema «uncontrolled».

*Key words:* lexical-semantic group, verb, action, value, uncontrolled, paradigm.

Усі дії активного суб'єкта за показником усвідомленості / неусвідомленості можна поділити на контрольовані (усвідомлені, довільні) і неконтрольовані (неусвідомлені, мимовільні). Контрольованість дій об'єднує «приховані ознаки усвідомлення, здатності предмета незалежно від того, є він істотою чи неістотою, здійснювати певну дію без зовнішнього втручання» [3, с. 143]. Таким діям властива волюнтивність, що передбачає їхню залежність від волі суб'єкта, а також цілеспрямованість і доцільність, що розширюють і деталізують цю залежність, передбачаючи усвідомленість і скерованість дій суб'єкта на досягнення певної мети або доречність їх виконання в певній подієвій ситуації. Поряд із цим, українській мові властиві висловлення, де в дії названі семантичні ознаки знівельовані, а динамічна подія із суб'єктом-особою, який виступає каузатором ситуаційних змін, може зазнавати різних модифікацій, наприклад: *Карпо схопився й **зачепив** ногою глиняник. Глиняник **перекинувся** й **покотився** з горбика* (І. Нечуй-Левицький). У наведеному випадку втрата названих сем засвідчує і відсутність запланованої суб'єктом каузації об'єкта, що дає змогу говорити про дії суб'єкта як мимовільні, неконтрольовані. У таких предикатних моделях у семантиці суб'єктів відсутні компоненти зусилля, волі та намірів, а це означає, що дії можуть бути виконані і попри бажання чи наміри суб'єкта, тобто об'єкт може зазнавати непередбачуваного чи неконтрольованого впливу, наприклад: *Вона [Килина] **впустила тарілку** та й **розбила*** (І. Нечуй-Левицький). Інколи в таких випадках говорять «антимету», нереалізований контроль, який мав би полягати в тому, щоб уникнути цього впливу чи утриматися від нього: «Воля – не єдине джерело дії. Багато дій передбачені соціальними й моральними нормами чи обов'язками людини. Їх невиконання представляє «нульову дію», чи не менш результативну, аніж реальна акція» [1, с. 4].

В українській мові функціонує значна кількість дієслівних предикатів, здатних позначати неконтрольовану дію, дію з «антиметою» чи втраченим контролем. На нашу думку, їх доцільно об'єднати в межах однієї лексико-семантичної групи з вужчою семантичною деталізацією.

1. Підгрупа дієслів, які позначають фізичні дії або рух, що спричиняють незаплановані результати (*проїхати, заплутатися, загрузнути, зав'язнути, заблукати, випустити, забитися, вдаритися, поранитися, застрягнути, зашпортатися* тощо).

Дія, позначена лексемами, що входять до цієї підгрупи, від початку своєї реалізації усвідомлюється і контролюється суб'єктом, проте її результат створює нові умови для існування суб'єкта і зумовлює виконання ним іншої, наступної дії, мета якої – повернення суб'єкта до попередніх умов або пристосування до нових, наприклад: *Заїхавши в цей лиман од Чернишівки каюком по річці Прогною, я так **заплутався** між островами, що й ночував на лимані* (А. Кащенко); *Не пам'ятаю деталей,*

але, здається, він [мій герой] **зблукав** у степу, **поранився**, прожив без води та їжі багато днів і вже **зібрався помирати**, коли на нього випадково натрапила машина якихось геологів (В. Дрозд). Результат цих неконтрольованих дій є відхиленням від норми, а втрата контролю відбувається в процесі виконання власне дії.

Дослідники стверджують, що дієслова, які входять до аналізованої групи є «ретроспективними з погляду змістової структури», оскільки несуть інформацію не лише про безпосередньо позначену ними дію, а й про дію попередню, що характеризувалася як контрольована й цілеспрямована [4, с. 12], наприклад: *Настка, **погнавшись за якоюсь звіриною, зблукала** в лісі* (П. Загребельний); *Ведмідь **тікав**, щоправда, йому не вдалося пообігти, він **загруз** під Ладижином* (Ю. Мушкетик).

Для дієслів, що належать до цієї підгрупи, характерний активний суб'єкт, який докладає зусиль для виконання тих чи тих дій і може бути названий агенсом, наприклад: *Торік на Купалове свято ковальчук **зблукав** під Київ-город і набачив собі дівчину* (І. Білик); *Я порачкував за агрусовий куц, вліз у нього по самі плечі, **заплутався, зав'яз, зашпортався*** (Ю. Мушкетик). *Богдан позадкував і **вдарився** головою об яблуню, та в сьомит із мороку виринув Борислав і потяг його за собою* (І. Білик)

Проте частіше така дія відбувається з неагентивним суб'єктом через її каузацію певними зовнішніми чи внутрішніми умовами (погода, стихія, погане самопочуття, неухважність тощо), наприклад: *Володько **вертався назад і не міг уже перестрибнути потічка, що пересікає стежку і впадає до річки. Ноги його залякли і не хотіли рухатись, і ледве, ледве обійшов довкола глибоким снігом, і мало, мало не загруз, а то біда...*** (У. Самчук). *Несподівано щось ударило мене по н'ятці. Я **зашпортався** й поїхав тілом по кришеній цеглі* (Л. Дереш). Попри формальну активність суб'єкта у виконанні власне дії, він не є агенсом, адже для її реалізації суб'єкт не докладав зусиль, не мав спеціального наміру; ця дія відбулася випадково або була зумовлена певними, незалежними від суб'єкта причинами. Так, наприклад, суб'єкт не мав на меті *промахнутися* чи *заплутатися*, адже це спричиняє негативний результат – відхилення від норми (цілі) руху. У таких випадках суб'єкт складно кваліфікувати як агенс, хоч йому й властива певна активність і усвідомленість.

Значеннєвій структурі аналізованих дієслів властиві семи непередбаченості, ненавмисності, несподіваності, інколи вимушеності, оскільки суб'єкт, опинившись у несподіваній і зазвичай несприятливій для нього ситуації, змушений перебувати в ній до моменту її розв'язання.

2. Підгрупа дієслів, які позначають неконтрольований рух, що зумовлює ушкодження суб'єкта. До цієї підгрупи належать дієслова *впасти, спіткнутись, зірватися, випасти, оступитися, зіслизнути, послизнутися, зачепитися, звалитися, з'їхати, сповзти, напоротися* тощо.

Семантика дієслів виділеної підгрупи відображає подієву ситуацію, за якої початок руху повністю контрольований і усвідомлений суб'єктом, проте в певний момент (як правило, несподіваний) він втрачає ознаки контрольованості, і його завершення вже не залежить від волі суб'єкта. Наприклад: *Він замахнувся рукою, втратив рівновагу, **посковзнувся** й, упавши з столу на підлогу, вдарився об каміння потилицею* (М. Йогансен); *Раптом **спіткнувся** він босою ногою об мокрий корінь, спалах болю осліпив його й заступив усе* (А. Дмитрук).

Активність суб'єкта в реалізації таких дій різна. По-перше, рух може відбуватися незалежно від волі суб'єкта, що позначають такі дієслова, як *зірватися, зіслизнути, звалитися, випасти* і под. Такому руху передують невдала спроба суб'єкта *втриматися*, тобто реалізувати контроль, наприклад: *Він **зірвався** й кудись непоправно летить, і хоч намагався ту рівновагу відновити, та вона явно відновитись не давалася* (І. Багрянний); *Джалаліта нашаровував підлоги так, що гості не могли втриматися і вилітали з вікон і дверей* (Е. Андіївська).

Окремі дії, виділені в цій підгрупі, суб'єкт виконує автоматично (*оступитися, спіткнутися, напоротися*), продовжуючи розпочатий усвідомлений рух, наприклад: *Комісар зробив рух рукою, щоб показати, як нарід нищить зрадників; Олесь мимоволі оступився назад, щоб комісар його не вдарив* (В. Підмогильний); *Хлопець побіг, не оглядаючись і не зважаючи на поклики батька. Біг, аж у скронях застукало. Та ось **спіткнувся** об гострий камінь* (І. Пільгук).

Наслідки неконтрольованого руху є неочікуваними і негативними для суб'єкта, оскільки завдають йому фізичної шкоди, наприклад: *Єврась бачив, наче стояв поряд, як **впав** із сідла молодець, вдарився об землю* (А. Дмитрук); *Коли повернувся додому, навіть Оленка помітила, що зі мною щось сталося, причепилася з розпитуваннями, але я сказав, що **перечепився** на мосту та боляче вдарився* (Ю. Мушкетик). Ці неконтрольовані дії передбачають відсутність вольового начала, оскільки свідоме ушкодження себе для суб'єкта невиправдане.

Сема неконтрольованості в дієслів цієї підгрупи, на відміну від дієслів інших підгруп, онтологічна, імплікована до значення лексем поза контекстуальними умовами.

3. Підгрупа дієслів, які позначають фізичні дії, що зумовлюють ушкодження або руйнування об'єкта (*поламати, зламати, розбити, пощербити, зруйнувати, знищити, порушити, пошкодити, зіпсувати, розсипати, розлити, порвати, пробити, побити, спалити* тощо).

У виділеній підгрупі функціонують дієслова з архісемою руйнування, що «репрезентують деструктивну ситуацію, у результаті якої якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується цілість предмета на рівні макро- чи мікроструктури» [6, с. 63]. Н. Пославська, досліджуючи дієслова деструкції, зараховує до таких

522 лексичних одиниці і стверджує, що всі вони марковані семами активності, цілеспрямованості, каузації та перехідності [6, с. 63]. Справді, підгрупа дієслів, які позначають фізичні дії, що спричиняють ушкодження або руйнування об'єкта, в аналізованій ЛСГ є найбільшою. Проте її специфіка полягає в тому, що сема цілеспрямованості в ній знівельована, адже суб'єкт не ставить на меті заподіяти шкоду об'єкту чи зруйнувати його. Іншими словами, у межах цієї підгрупи виступають деструктивні дієслова, які в певних семантико-синтаксичних умовах втрачають сему «цілеспрямованість» і набувають сему «неконтрольованість», наприклад: *Мчала, мабуть, мов божевільна, бо аж галуззя з вишень **поламала*** (І. Вільде); *Та так уже витанцьовувала, що й намисто **порвала*** (Г. Квітка-Основ'яненко).

З огляду на характер передбачуваного результату внаслідок руйнівного впливу на об'єкт, Н. Пославська поділяє деструктивні дієслова на такі, що репрезентують ситуацію припинення існування об'єкта (*зруйнувати, знищити, розбити* і под.), і такі, що позначають фрагмент часткового руйнування, пошкодження об'єкта дії, його частин, елементів структури (*пощербити, порізати, розірвати, надламати* тощо) [5, с. 7], наприклад: *А в неї, бачите, чомусь затрусилися руки, і вона впустила та й **розбила** горща* (Б. Грінченко); *І тоді він сам з'явиться у виконком і чесно розкаже, як він ненароком **убив** зайця* (М. Йогансен).

Уточнюють архісему руйнування диференційні компоненти «об'єкт», «спосіб», «знаряддя» («засіб»), «інтенсивність», «результат дії», що маніфестують специфіку руйнівної ситуації та її елементів-учасників. При цьому суб'єкт у реченнях з дієслівними предикатами неконтрольованого руйнування завжди є агенсом, бо усвідомлене виконання ним фізичних дій, спрямованих на об'єкт, засвідчує його активність і відсутність зовнішньої каузації.

Сема неконтрольованості для дієслів виділеної підгрупи може бути схарактеризована як набута, контекстуальна, залежна від семантичних і синтаксичних умов.

Опис дієслівної лексики, здатної імплікувати / набувати й реалізувати в реченні семантичний компонент «неконтрольованість», свідчить, що поняття контролю дії в окремих випадках можна вважати залежною від перспективи висловлення комунікативно забарвленою ознакою [2, с. 13]. Це означає, що аналізована сема має динамічний характер, їй властива змінність, що позначається на семантико-синтаксичній організації речення. Суб'єкт при дієслівних предикатах неконтрольованої дії завжди містить імпліцитну активність, проте сама активність неоднаково виявляється за різних комунікативних умов. Важливу роль при цьому відіграє спосіб реалізації семи «неконтрольованість».

#### Література

1. Арутюнова Н. Д. От редактора / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка : Модели действия / отв. ред. Н. Д. Арутюнова ; [Ин-т языкознания РАН]. – М. : Наука, 1992. – С. 3–4.

2. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
3. Мацицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Тетяна Євгенівна Мацицька. – Луцьк : РВВ «Вежа»; ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. – 206 с.
4. Письмак Т. Г. Семантика неконтролируемого действия (на материале русского и французского языков) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Т. Г. Письмак. – Кемерово, 2009. – 22 с.
5. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
6. Пославська Н. М. Субстантивний блок типової словотвірної парадигми дієслів із семою руйнування [Електронний ресурс] / Н. М. Пославська // Режим доступу : [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/Us/2007-2008\\_8-9/07Ukrstud89\\_Poslavska.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Us/2007-2008_8-9/07Ukrstud89_Poslavska.pdf).
7. Словник української мови : в 11-и т. / [гол. ред. кол. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т.1–11.